

Організатори:

Інститут наукового прогнозування (м. Київ)
кафедра економічної теорії Львівської
комерційної академії
кафедра суспільно-політичних наук Вінницького
національного технічного університету
кафедра філософських та соціальних наук
Чернівецького торговельно-економічного
інституту Київського Національного торговельно-
економічного університету
Інститут реклами (м. Київ)
Кримський інститут економіки та господарського
права (Севастопольська філія)
Громадська організація "Асоціація "Аналіткум"
(м. Вінниця)
Міжнародне товариство прав людини (Українська
секція)
Українське товариство російської культури "Русь"
Центр міжнародного наукового співробітництва,
видавництво «ТК Меганом»
РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ * Збірник включено до
Science Index наукометричної бази даних
«Російський індекс наукового цитування» («РІНЦ
SCIENCE INDEX»)
Ліцензійний договір № 776-07/2013К
від 26.07.2013
Офіційний сайт
<http://www.int-konf.org>

Founder:

Institute of Scientific Forecasting (Kyiv)
Department of Economics, Lviv Academy
of Commerce
Department of social and political sciences,
Vinnytsia National Technical University
Department of Philosophy and Social
Sciences Chernivtsi Trade and Economics
Institute Kyiv National Trade and Economic
University
Universities' Institute of Advertising (Kyiv)
Crimean Institute of Economics and
Commercial Law (Sevastopol branch)
NGO "Association "Analitkum" (Vinnytsia)
International Society for Human Rights
(Ukrainian section)
Ukrainian Society of Russian Culture "Rus"
Center for International Scientific
Cooperation, publishing "TK Meganom"
Registered by «РІНЦ
SCIENCE INDEX»
Registration Certificate № 776-07/2013К
dated 26.07.2013
Official site
<http://www.int-konf.org>

Органітети:

Башнянин Г. І., доктор економічних наук
Бабенко А. Г., доктор економічних наук
Корнієнко В. О., доктор політичних наук,
академік Української академії політичних наук
Ореховський В. О., доктор історичних
наук
Юрій М. Ф., доктор історичних наук, академік
Національної Академії Наук України
Чурюмов К. І. член- кореспондент Національної
Академії Наук України, академік Нью-Йоркської
Академії наук
Жалко-Титаренко В. П., доктор медичних наук
Чікарькова М. Ю., доктор філософських наук
Бадалов О. П., кандидат мистецтвознавства

Амурський Е. Е., кандидат педагогічних
наук, академік МАБЕТ
Антонович Є. А., кандидат педагогічних
наук
Биков О. М., кандидат юридичних наук
Прищенко С. В., доктор наук у галузі
дизайну
Бикова Т. В., кандидат філологічних наук
Денисюк С. Г., доктор політичних наук,
Докаш О. Ю., кандидат політичних наук
Коваль Л. М., кандидат економічних наук
Безаров О. Т., кандидат історичних наук

РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК ТА МИСТЕЦТВА

УДК 94(477-25):378 «18»

СПОГАДИ В. Й. ПОРТУГАЛОВА ПРО ПРОФЕСОРА ПАВЛОВА (ШКОЛА ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА)

кандидат історичних наук, доцент, Тарасенко О. О.

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, Київ

У статті розглянуто спогади Веніаміна Йосиповича Португалова про професора Павлова, який своєю діяльністю сприяв формуванню широкого світогляду київського студентства, усвідомленню ним загальнолюдських законів розвитку суспільства, просвітництва. Простежено, що для київського студентства П. В. Павлов був кумиром, шанованим вченим, мислителем, який допомагав молоді усвідомити її історичну місію.

Ключові слова: Платон Васильович Павлов, Веніамін Йосипович Португалов, спогади, школа істориків Університету Св. Володимира, недільні школи, середина XIX ст.

Тарасенко О. А. Воспоминания В. О. Португалова о профессоре Павлове/ Киевский университет имени Бориса Гринченка, Украина, Киев.

В статье рассмотрены воспоминания Вениамина Иосифовича Португалова о профессоре Павлова, который своей деятельностью способствовал формированию широкого кругозора киевского студенчества, осознанию им общечеловеческих законов развития общества, просвещения. Прослежено, что для киевского студенчества П. В. Павлов был кумиром, уважаемым ученым, мислителем, который помогал молодежи осознать ее историческую миссию.

Ключевые слова: Платон Васильевич Павлов, Вениамин Осипович Португалов, школа историков Университета Св. Владимира, воскресные школы, середина XIX ст.

Tarasenko Olga Benyamin Portugalov Memories about Professor Pavlov / Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine, Kyiv.

The article is analyzing the memories of Veniamin Portugalov of Professor Pavlov, who contributed to the formation of a broad outlook of Kyiv students; helped them understand universal laws of social development, education. It is proved that Platon Pavlov was an idol, a respected scientist, a thinker for Kyiv students who helped the young people become cognizant of their historical mission.

Keywords: Platon Vasylyevych Pavlov, Veniamin Yosyphovych Portugalov, Scientific School of Historians of St. Volodymyr University, Sunday Schools, the middle of the XIX century.

Вступ. Платон Васильович Павлова (1823–1895) [1, с.533-537; 2] був професором кафедри російської історії Університету Св. Володимира у 1847–

1859 роках та представником школи істориків закладу, яка сформувалася протягом XIX ст.[3]. Університет Св. Володимира був провідним центром науки і освіти в Україні в XIX – на початку XX ст., а представники школи істориків Університету Св. Володимира належать до засновників української національної історичної освіти і науки [4]. Праця професора Павлов на кафедрі російської історії протягом 1847-1859 років склала другий період у становленні школи істориків університету [5]. Професор Павлов, який розвивав традиції школи істориків Університету Св. Володимира, має зайняти почесне місце серед викладачів і вчених України середини та другої половини XIX ст. [6].

Актуальність статі полягає у пошануванні професора кафедри російської історії П. В. Павлова спогадами про нього його учня В. Й. Португалова у 120 річницю смерті історика.

Автор спогадів – громадський діяч, учасник громадського руху 50-х – початку 60-х років XIX ст., згодом – земський лікар, публіцист Веніамін Йосипович Португалов (1835–1896) [7] – син лубенського купця, народився у Полтаві, закінчив Полтавську гімназію, з 1854 р. навчався у Харківському університеті, був членом і бібліотекарем тайного Харківського студентського товариства. У 1858 р. перевівся до Університету Св. Володимира у Київ. Брав активну участь у роботі перших недільних шкіл, організованих у Києві професором Платоном Васильовичем Павловим. У лютому 1860 р. був заарештований у Києві у справі Харківсько-Київського студентського таємного товариства. Згодом перевівся до Казанського університету, який закінчив із званням лікаря. Проживав і працював лікарем у Пирятині. 5 вересня 1862 р. вдруге був заарештований за участь в українофільському гуртку. Висланий під нагляд поліції у Пермську губернію. Працював лікарем на уральських гірничих заводах. Після 1863 р. перебував на засланні на Уралі. У 1874 р. працював земським лікарем у В'ятці. Восени 1874 р. був втретє заарештований і відправлений у Казань. Із 1876 р. і до смерті у 1896 р. жив і працював земським лікарем у Самарі, де став одним із найбільш відомих, шанованих лікарів, теоретиків та практиків земської медичної праці [8; 9].

У студентські роки В. Й. Португалов входив до Харківсько-Київського таємного товариства. У Києві в 1858–1859 роках належав до гуртка студентів, які гуртувалися навколо професора Павлова, брав участь у роботі недільних шкіл. В. Й. Португалов постійно спілкувався із П. В. Павловим не тільки в університеті, але і поза ним, був добре обізнаний про його погляди, настрої, образ думок і життя. Спомини В. Й. Португалова розкривають характер спілкування професора Павлова зі студентами, його вплив на них, роль у відкритті та облаштуванні недільних шкіл, духовний і зовнішній вигляд вченого.

Спогади писалися після звістки про смерть 29 квітня 1895 р. професора і наставника П. В. Павлова, написані не для друку, у кінці життєвого шляху автора, майже через 40 років після описуваних подій, після переосмислення

минулого крізь життєвий досвід прожитих десятиліть, датовані липнем 1896 р., 20 жовтня 1896 р. автор помер [10].

Як відзначає Р. Г. Еймонтова [10, с. 250; 11], дещо захоплений тон та ідеалізоване зображення людини, якій присвячені спомини, близьке відгуку про П. В. Павлова студента Португалова у листі до С. С. Римаренко 16 грудня 1859 г. [10, с. 251], в якому він називає П. В. Павлова Грановським Університету Св. Володимира, і це виявляє розуміння ним загального сенсу та напрямку діяльності професорів-просвітителів [11].

Мета статті: проаналізувати спогади Веніаміна Йосиповича Португалова про професора Павлова, представника школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст.

В. Й. Португалов згадував: «Одна из самых светлых эпох университетской жизни протекла в Киеве в конце 50-х и в начале 60-х годов, когда во главе просвещения стоял бессмертный ученый, педагог и хирург, один из самых выдающихся гуманистов русских – Пирогов. А науку в это же время двигали ряд блестящих светил, нигде в России не имевших себе подобных: Меринг – ведал медицину, Шульгин – историю человечества, а незабвенный Платон Васильевич Павлов излагал и рассказывал про историю русского народа. Здесь впервые в Киеве возникла первая воскресная школа. Она – всецело творчество проф. Пл. Вас. Павлова. Ближайшими исполнителями этой мысли был студент Вороной с товарищами – кружок студентов, обожавших своего профессора, с разрешения и при некотором сердечном участии самого Пирогова. Обстоятельства того времени особенно счастливо сложились в Киеве, в 1858 г. мы были еще студентами в Харькове и проф. Павлов проживал за границей» [10, с. 251].

Микола Іванович Пирогов (1810–1881) – видатний учений, хірург та анатом, засновник військово-польової хірургії, педагог та громадський діяч, член-кореспондент Російської академії наук, був попечителем Київського навчального округу у 1858–1861 роках. Мерінг Фрідріх Фрідріхович (Федір Федорович) (1822–1887) – відомий лікар-практик, із 1857 р. професор приватної патології і терапії, терапевтичної клініки та судової медицини Університету Св. Володимира [1, с. 404–407]. Шульгін Віталій Якович (1822–1878) – російсько-український історик, професор всесвітньої історії Університету Св. Володимира у 1849–1862 роках [1, с. 760–777]. Вороний Феодосій Якович (1837–1910) – студент історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира в 1858–1862 роках, професор Ніжинського ліцею у 1864–1872 роках, директор гімназій у Кишиневі, Бердянську, Прилуках, освітній та громадський діяч.

У своїй педагогічній діяльності, відзначеній новаторством, М. І. Пирогов всіляко сприяв демократизації освіти: піклувався про всенародне початкове навчання, навчання рідною мовою, про підготовку вчительських кадрів для шкіл та гімназій; у реформі вищої школи виступав за автономію університетів, за розширення можливостей для вступу в університети різних верств населення та ін. Микола Іванович сприяв організації недільних шкіл для

дорослих у Києві у 1859 р. Першу недільну школу для дітей робітників та селян було відкрито в Києві в 1859 р. у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища, другу – 25 жовтня 1859 р., також у приміщенні повітового училища. Викладання в школах вели молоді викладачі Університету Св. Володимира, гімназій, студенти університету. Нагляд за школами, за розпорядженням М. І. Пирогова, було покладено на професора Павлова.

М. І. Пирогов високо оцінив організацію недільних шкіл. Після від'їзду з Києва, у статті «Про недільні школи» він згадував: «За внедрение воскресных школ взялись первыми малороссы, ревностные поклонники Кулиша и Шевченка, лучшие из лучших учеников профессора Павлова» [12]. Серед викладачів недільних шкіл були студенти університету М. Драгоманов, Ф. Вороний, Я. Бекман, В. Португалов, М. Муравський та інші. Ідею створення недільних шкіл підтримав Т. Г. Шевченко, який надіслав у 1860 р. із Санкт-Петербурга для учнів 50 примірників «Кобзаря», а згодом – спеціально виданий ним у 1861 р. для недільних шкіл «Буквар південноросійський». За короткий час мережею недільних шкіл було охоплено всю Російську імперію, через 3 роки їх було 316 [13].

У 1858 р. після того, як сто сорок студентів Харківського університету отримали догану та декілька з них були відраховані на рік, ті, хто не захотів залишатися у Харкові, перевелися до Університету Св. Володимира в Київ [10, с. 252]. В. Й. Португалов пригадував: «... нас главным образом привлекала слава Пирогова. О Павлове мы не слыхали. В Киеве нам скоро представился случай ближе подойти к Пирогову, и он нас буквально очаровал. Не замедлили мы в этом убедиться на деле. Харьковцы в Киеве пользовались особым почетом и уважением товарищей. У меня в квартире составилась большой кружок отборных студентов, собиравшихся по воскресеньям с чисто литературными целями: выписывали лучшие журналы, читали лучшие статьи, спорили, толковали. [...] Таким образом, мы явились в Киев совершенно готовыми, взрослыми молодыми людьми, даже отчасти с определенными мировоззрениями и стремлениями. Вскоре к нам присоединился студент Сретькович, серб, впоследствии профессор в Белграде и близкий приятель проф. Павлова. Сретькович передал мне желание проф. Павлова лично познакомиться. Так началось наше сближение: кружок студентов, собиравшийся у меня, стал кружком Павлова» [10, с. 252].

«Он тогда только что вернулся из Европы, из Парижа и Лондона, где он прожил около полугода. Его рассказы о Европе, о личных встречах приводили нас в неописанный восторг, и он вскоре стал нашим кумиром, нашим идолом, которого мы обожали, восхищались им, любили его до самоотверженности», – споминав В. Й. Португалов [10, с. 252].

«Осенью и весной, а потом и во время ваката мы совершали прогулки по городу, он нам объяснял архитектуру киевских зданий, их историческое происхождение и значение, объяснял историю Киева и его достопримечательности и древности. Все это он знал в совершенстве, а для

нас это был новый, невиданный мир. Случалось, что мы большим обществом студентов предпринимали прогулки по Днепру в лодке при лунном свете; пели, острили, шутили, но не возбуждались никакими напитками. Павлов не курил, не пил, не играл. Это был человек! Мне теперь 60 лет; я в жизни знал сотни профессоров, писателей, поэтов, чиновников, врачей, просто граждан. Ни до, ни после я не встречал уже «такого» человека не от мира сего, каким был Павлов. Даже думаю, что едва ли за все это время найдется другой, подобный ему. Это просто был святой жизни человек, какого только может нарисовать Ваше высокое воображение о человеке», – відзначав В. Й. Португалов [10, с. 252].

Веніамін Йосипович згадував спілкування професора Павлова із студентами: «Он нас учил нравственности... и больше всего своим примером... Своєю сверхъестественной гуманностью, кротостью, незлобивостью, отсутствием всяких низменных страстей. Ни зависти, ни алчности, ни любостяжания. У него ничего не было, и ему ничего не нужно было. Я не знаю, есть ли в целой Европе еще хотя один такой человек, как Павлов, которому так было бы чуждо чувство мести и вражды, совершенно недоступные и непостижимые душе Павлова» [10, с. 253].

В. Й. Португалов відзначував зовнішність вчителя: «Павлов был поразительный красавец. Между мужчинами такие красавцы – величайшая редкость, он постоянно пользовался хорошим здоровьем, лицо – кровь с молоком, стройный, высокого роста, брюнет с матовым румянцем, мягкие, нежные черты, глаза, полные огня, ума и доброты, в высшей степени симпатичное выражение лица приковывало к себе внимание всех присутствующих. Речь тихая, плавная, внятная, логическая, а подчас ироническая, добродушная улыбка редко сходила с очаровательных его уст[...] он читал историю в Киевском институте благородных девиц. Можно ли удивляться, что институтки его обожали, когда мы, взрослые студенты, уже вкушивши от древа познания добра и зла, тоже его обожали. Но Павлов никогда не был женат, и я не знаю, были ли в его жизни сердечные увлечения. Я почти убежден, что их не было. Да, мне это казалось несколько неестественным и смущало меня. Однажды я его спросил: «П. В., почему Вы не женитесь?». «Грешный человек, не встретил в жизни умной женщины», – ответил он мне. Теперь я вполне понимаю Павлова, понимаю его идеальные требования... Между тем, он очень сочувствовал образованию и учености женщин и их прогрессивным стремлениям. Мы от него впервые узнали, что в Лондоне женщины сидят на кафедрах и читают лекции. Нам это тогда казалось неестественным, чуть не святотатством. Он же убедил нас, что это лишь ветхозаветный предрассудок, и горой стоял за высшее образование и равенство во всем обоих полов» [10, с. 253]. «Домашняя обстановка Павлова в Киеве была до чрезвычайности проста и оригинальна. Обыкновенно две-три комнаты, всегда довольно чистые и никаких украшений.[...] П. В. Павлов аристократически привык соблюдать безукоризненную чистоту во всем и всюду», – споминав В. Й. Португалов [10, с. 254].

Веніамін Йосипович підкреслював: «Хотя, как медики, мы не принадлежали к прямым слушателям проф. Павлова, но его лекции посещал весь университет. Помню первую: в самую большую аудиторию собрались все студенты, за исключением разве нескольких фанатиков-поляков, которым, несмотря на всю свою гуманность, толерантность и полнейшее отрешение от национальных предубеждений, Павлов, однако, не считал нужным льстить или искать популярности. Павлов читал два часа сряду; было до того тихо, что, если бы муха пролетела, было бы слышно, когда умолкал профессор. С напряженным вниманием молодежь всех факультетов следила за каждым словом обожаемого профессора. [...] Всех, кроме того, подмывало любопытство, что скажет Павлов нового по возвращении из-за границы. Двухчасовая лекция нисколько никого не утомила, и все, что он сказал, все было ново или казалось новым, свежим, чарующим. Мы, новички из Харькова, где мы провели уже 4 года студентами и восхищались проф. Каченовским, мы впервые постигли, что такое живое, увлекательное, правдивое слово глубокого знатока истории своего народа. Павлов был серьезный ученый, мыслитель, мудрец, народный вития, умевший «Глаголом жечь сердца юношей!». Это при всем том был неиссякаемый кладезь знаний. Чего он не знал? И что это была за память? Целые летописи катал наизусть...» [10, с. 254].

Португалов акцентував: «... сын крестьянки, понятно, что Павлов глубоко сочувствовал всем реформам и готов был душу свою положить за благо родного народа. Мы, молодежь, тогда впервые в общении с Павловым постигли, что значит любить свой народ. Все его рассказы, все его беседы, все суждения и все мысли зиждились на одной и несокрушимой идее: идее о народе. В Европе, в Лондоне, его преимущественно интересовало то, что там сделано и делается для своего народа. С необычайным увлечением передавал он нам о тамошних учреждениях для образования народа и, между прочим, о воскресных школах, и, когда Вороной решил создать такую же в Киеве, Павлов как-то особенно оживился, одухотворился, забыл все окружающее, точно он озарился новым светом, и всем пылом своей высокой и несравненной души предался этому делу. Прежде он что-то не ладил с Пироговым, что нас, обожавших обоих, крайне огорчало. Но тут они сошлись дружески, братски, родственно и друг о друге уже не могли говорить равнодушно. Сам Пирогов приходил к нам в школу, садился рядом с учениками на скамью, присматривался и внимательно прислушивался и входил во все подробности...» [10, с. 255].

«Университет, наука, округ, Европа – все вдруг исчезло: пред ним носился один лишь образ всеграмотного русского народа. Что это была за эпоха! В какое время мы жили: «Весна жизни цветет лишь раз», – сказал Шиллер... . Он очень хорошо знал, что он идол молодежи, что он – наш идол, и ни на волос не зазнавался. Я должен тут снять с него даже тень к[акого] н[ибудь] попрека в политической неблагонадежности. Меньше всего в беседах он касался государственного строя иначе, как исторически; ни

единым словом он не выходил из разумного понимания существующего строя. Словом, он и тут был совершенно безупречен. Что касается его нравственных воззрений, то, если в России был человек, который всю жизнь оставался верен принципу, провозглашенному впоследствии Л. Толстым: «О несопротивлении злу», то это, конечно, был проф. Павлов», – підсумовував В. Й. Португалов [10, с. 255].

Веніамін Йосипович Португалов узагальнював: «Недолго длилось наше общение с ним. Около двух лет мы наслаждались этим светлым образом, и в конце 1859 г. [...] он уехал в Петербург. Молодежь в числе около сотни студентов и других поклонников собрались вечером в тесную квартиру, чтоб провести прощальный вечер с обожаемым учителем. Кто провел этот вечер – умрет, не забудет его, и это одно из самых светлых, самых отрадных воспоминаний молодости. Все говорили, как вдохновенные, и всем и каждому в отдельности Павлов отвечал прекрасными речами. Его ораторскому красноречию не было конца... А тосты! Ничего подобного больше уже не было в жизни... Я прожил 60 лет, видел и знал людей от Самары до Петербурга, Парижа, Одессы или Москвы, но равного Павлову не встречал, не знал никого. [...] Все грядущие поколения интеллигенции в России не могут желать лучшего и более совершенного образа, каким был П. В. Павлов» [10, с. 256; 14].

Висновок. Підсумуюмо, спогади громадського діяча, земського лікаря, публіциста Веніаміна Йосиповича Португалова про вченого - просвітника, професора Університету Св. Володимира Платона Васильовича Павлова, представника школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст. дозволили глибше зрозуміти його як людину, вченого, викладача, яскраву особистість та той вплив, який він своєю діяльністю спрямовував на формування широкого світогляду київського студентства, усвідомлення ним загальнолюдських законів розвитку суспільства, просвітництва, осмислити, що для київського студентства П. В. Павлов був кумиром, шанованим вченим, мислителем, який допомагав молоді усвідомити її історичну місію. Вчений - просвітник Платон Васильович Павлов, який формував і розвивав традиції школи істориків Університету Св. Володимира, належить до видатних викладачів і вчених України середини та другої половини XIX ст.

Література:

1. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834-1884) [Текст] / Составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с.*
2. Шевченко Л. В., Таран О. Г. Павлов Платон Васильович [Текст] / Л. В. Шевченко, О. Г. Таран // *Електронна енциклопедія Київського національного університету імені Тара Шевченка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/pavlov-platon-vasyi%60ovych/>*

3. Тарасенко Ольга Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. [Текст] / Ольга Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с.
4. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175 річчя від дня заснування) [Текст] / О. О. Тарасенко // Історична думка, 2010. – № 1(2). – 59 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf
5. Тарасенко Ольга Викладацька діяльність П. В. Павлова в Університеті Св. Володимира у середині XIX ст. [Текст] / О. О. Тарасенко // Література та культура Полісся, 2007. – № 38. – С. 236–248.
6. Тарасенко О. О. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: Платон Васильович Павлов [Текст] / О. О. Тарасенко // Парадигма пізнання: гуманітарні питання, 2015. – Том 7, № 10. – С. 5–30.
7. Португалов Вениамин Осипович [Текст] // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона, 1912. – Том 12. Обычай – Проказа. – Стлб. 761– 762. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Португалов,_Вениамин_Осипович
8. Португалов В. О. [Текст] / В. О. Португалов / Деятели революционного движения в России: Биобиблиограф. словарь. – М., 1928. – Т. 1. – Ч. 2. – Стлб. 330–332.
9. Пивоварова Л. М. Публицистика В. О. Португалова: (Факт в научно-популярной публицистике XIX в.) / Единство информации и анализа в публицистике. [Текст] / Л. М. Пивоварова. – Казань, 1974. – С. 75–91.
10. Португалов В. О. Ученик об учителе [Текст] / В. О. Португалов // Исторические записки, 1986. – Том 113. – С. 250–256.
11. Эймонтова Р. Г. Учёный просветитель П. В. Павлов (60-е годы XIX в.) [Текст] / Р. Г. Эймонтова // Исторические записки, 1986. – Том 113. – С. 208–249.
12. Пирогов Н. И. О воскресных школах. [Текст] / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 301–309.
13. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті [Текст] / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третьяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. – Київ: Світ Успіху, 2005. – С. 248–249.
14. Прощальная лекция пр. П. В. Павлова, студентам Киевского университета, зачит. в декабре 1859 г. [Текст] // Исторические записки, 1955. – Т. 52. – С. 265–266.

References:

1. Byohrafycheskyi slovar professorov y prepodavatelei Unyversyteta Sv. Vladymyra (1834–1884) [Tekst] / Sostavlen y uzdan pod. red. V. S. Ykonnykova. – Kyev: Typ. Un-ta Sv. Vladymyra, 1884. – 860 c.
2. Shevchenko L. V., Taran O. H. Pavlov Platon Vasylovych [Tekst] / L. V. Shevchenko, O. H. Taran // Elektronna entsyklopediia Kyivskoho natsionalnoho

- universytetu imeni Tara Shevchenka. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/pavlov-platon-vasyl%60ovykh/>
3. Tarasenko Olha. Stanovlennia ta rozvytok istorychnoi osvity ta nauky u Kyivskomu universyteti u 1834–1884 rr. [Tekst] / Olha Tarasenko. – K.: Lohos, 1995. – 276 s.
4. Tarasenko O. O. Z istorii stanovlennia ta rozvytku istorychnoi osvity v Kyivskomu imperatorskomu universyteti Sv. Volodymyra (do 175 richchia vid dnia zasnuvannia) [Tekst] / O. O. Tarasenko // Istorychna dumka, 2010. – № 1(2). – 59 s. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf
5. Tarasenko Olha. Vykladatska diialnist P. V. Pavlova v Universyteti Sv. Volodymyra u seredyni XIX st. [Tekst] / O. O. Tarasenko // Literatura ta kultura Polissia, 2007. – № 38. – S. 236–248.
6. Tarasenko O. O. Do stanovlennia shkoly istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra: Platon Vasylovych Pavlov [Tekst] / O. O. Tarasenko // Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia, 2015. – Tom 7, № 10. – S. 5–30.
7. Portuhalov Veniamyn Osypovych [Tekst] // Evreiskaia entsyklopedyia Brokhauza y Efrona, 1912. – Tom 12. Obychai – Prokaza. – Ctlb. 761– 762. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Portuhalov,_Veniamyn_Osypovych
8. Portuhalov V. O. [Tekst] / V. O. Portuhalov / Deiateli revoliutsyonnoho dvyzhenia v Rossyi: Byobyblyohraf. slovar. – M., 1928. – T. 1. – Ch. 2. – Silb. 330–332.
9. Pyvovarova L. M. Publytsystyka V. O. Portuhalova: (Fakt v nauchno-populiarnoi publytsystyke XIX v.) / Edynstvo ynformatsyy y analiza v publytsystyke. [Tekst] / L. M. Pyvovarova. – Kazan, 1974. – C. 75–91.
10. Portuhalov V. O. Uchenyk ob uchytele [Tekst] / V. O. Portuhalov // Ystorycheskye zapysky, 1986. – Tom 113. – S. 250–256.
11. Eimontova R. H. Uchënyi prosvetytel P. V. Pavlov (60-e hody XIX v.) [Tekst] / R. H. Eimontova // Ystorycheskye zapysky, 1986. – Tom 113. – S. 208–249.
12. Pyrohov N. Y. O voskresnykh shkolakh. / [Tekst] / N.Y. Pyrohov // Yzbrannyye pedahohycheskye sochyneniya. – M., 1985. – S. 301–309.
13. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: Nezabutni postati [Tekst] / [Avt.-upor. O. Matviichuk, N. Struk; Red. kol.: V. V. Skopenko, O. V. Tretyak, L. V. Huberskyi, O. K. Zakusylo, V. I. Andreitsev, V. F. Kolesnyk, V. V. Rizun ta in.]. – Kyiv : Svit Uspikhu, 2005. – S. 248–249.
14. Proshchalnaia lektysia pr. P. V. Pavlova, studentam Kyeveskoho unyversyteta, zachyt. v dekabre 1859 h. [Tekst] // Ystorycheskye zapysky, 1955. – T. 52. – S. 265–266.